

Володимир Бурдін

Львівський національний університет
імені Івана Франка
deklaw@law.lnu.edu.ua

Стадії вчинення злочину в українській доктрині кримінального права: поняття та види

Проблеми стадій вчинення злочину в теорії кримінального права були предметом дослідження багатьох науковців. З одного боку, це зумовило те, що стосовно багатьох спірних питань було вироблено єдині підходи щодо їх вирішення. Проте, з другого боку, активне дослідження певної проблематики, що супроводжується змінами кримінального законодавства, зумовлює постановку нових, ще невідомих, кримінально-правовій науці проблем. На сьогодні можна констатувати, що по суті науковці дійшли однакового розуміння загального поняття стадій вчинення злочину. Щоправда, треба відзначити, що деякі науковці, виділяючи у своїх працях структурні підрозділи, присвячені поняттю стадій вчинення злочину та їх розмежуванню з суміжними кримінально-правовими поняттями, все ж таки не вважають за потрібне давати відповідні визначення, очевидно, вважаючи їх несуттєвими для дослідження цієї проблематики¹. Проте більшість дослідників все таки формулюють визначення відповідних понять.

Так, зокрема, на думку Володимира Тихого та Миколи Панова, стадії вчинення злочину можна визначити як передбачені КК України суспільно небезпечні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації злочинного наміру, тобто характером діяння і моментом його закінчення, а тим самим і ступенем тяжкості вчиненого особою діяння². Тетяна

¹ *Енциклопедия уголовного права*, т. 5, *Неоконченное преступление*, Санкт-Петербург 2006, с. 3–20.

² В. Тихий, М. Панов, *Злочин, його види та стадії: науково-практичний коментар*, Київ 2007, с. 15–16.

Понятовська визначає стадії вчинення злочину як передбачені кримінальним законом етапи розвитку вмісного злочину, які відрізняються за ступенем реалізації умислу і ступенем суспільної небезпеки³. На думку Андрія Шевчука, стадії вчинення злочину — це сукупність етапів, що мають самостійне юридичне значення, які він проходить ступенево в своєму розвитку по висхідній від моменту задуму чи підготовчих дій до моменту реалізації злочинного наміру, до закінченого злочину, тобто до моменту вчинення злочину з формальним складом або до моменту настання суспільно небезпечних наслідків, що вказані в законі для матеріальних складів⁴. Розмежовуючи поняття стадій вчинення злочину та незакінченого злочину, Анатолій Козлов розуміє під стадіями етапи поступового та безперервного розвитку злочинної діяльності в часі та просторі з моменту виникнення відповідного психічного ставлення до діяння і його наслідків до настання цих наслідків чи переривання злочинної діяльності⁵. При цьому перелік визначень загального поняття стадій вчинення злочину можна продовжувати. Так чи інакше, але більшість науковців визнає, що під стадіями злочину необхідно розуміти певні взаємопов'язані об'єктивні та суб'єктивні етапи, які проходить злочин у своєму розвитку, кожний з яких характеризується притаманним лише йому рівнем суспільної небезпеки та наближенням до реального заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Водночас питання про те, що саме виступає об'єднуючим чинником (істотною ознакою) різних за своїми об'єктивними та суб'єктивними ознаками етапів розвитку злочину, а також питання про те, якою мірою суб'єктивні та об'єктивні ознаки формують суспільну небезпеку різних стадій, залишаються дискусійними.

Досліджуючи питання про поняття та види стадій, на наш погляд, необхідно виходити з таких методологічних позицій. Перш за все, необхідно брати до уваги те, що злочину притаманні всі ознаки та етапи, які властиві будь-якій іншій поведінці людини в загальному розумінні цього поняття. Тому, вирішуючи питання про стадій злочину, неправильно ігнорувати загальні етапи розвитку поведінки особи. Крім того, важливо пам'ятати, що істотне значення при формулюванні кримінально-правових понять відіграють правила формальної логіки, які стосуються змісту, обсягу понять, а також їхнього співвідношення. Порушення цих правил призводить до неправильних та неповних визначень, коли ознаки поняття не відображають суті явища, яке ним позначається.

Перш ніж виділяти стадії вчинення злочину, які мають кримінально-правове значення, необхідно відзначити, що злочину притаманні всі ті ознаки, які характерні для будь-якої поведінки людини. Це твердження стосується

³ *Преступление и наказание*, т. 1, [в:], *Полный курс уголовного права в 5 т.*, т. 1, под ред. А. Коробеева, Санкт-Петербург 2008, с. 533.

⁴ А. Шевчук, *Стадії вчинення злочину*, Київ 2002, с. 7.

⁵ А. Козлов, *Учение о стадиях преступления*, Санкт-Петербург 2002, с. 40.

і певних етапів (фаз), які проходить діяння особи у своєму розвитку. З цього приводу в психологічній науці наголошується, що будь-який вид свідомо-вольової поведінки необхідно розглядати як певну систему, яку утворюють послідовно змінюючі одне одного етапи її розвитку⁶. І в цьому розумінні злочинну поведінку людини, з усіма етапами її здійснення, можна розглядати як певну систему і досліджувати саме з точки зору системного підходу. У цьому контексті цілком правильною видається думка Джангіра Керімова, який вважає, що системний підхід у дослідженні складних динамічних утворень дозволяє виявити внутрішній механізм не тільки дії окремих їх компонентів, але й їхній взаємозв'язок на різних рівнях⁷. Отже, поведінку особи необхідно розглядати як цілісний процес, який утворюють певні етапи (стадії або фази), виділення і розуміння яких може допомогти з'ясувати певні закономірності поведінки в цілому⁸.

У цьому багатостадійному процесі розвитку людської поведінки первинною самостійною стадією виступає психічна діяльність особи. На нерозривній єдності поведінки і попередньої внутрішньої (психічної) активності особи, як одного з її етапів, без якої не відбувається жоден акт поведінки, і яка розглядається як невід'ємний елемент самої діяльності, особливо наголошується в психологічній літературі. Ця психічна активність охоплює собою цілу низку психічних процесів та станів, основне місце серед яких займає мотивація та установка особи на певний вид поведінки⁹. У зв'язку з цим варто відзначити, що в психологічній, філософській та соціологічній літературі під діяльністю розуміють роботу думки тією самою мірою, що і роботу руки, процес пізнання тією самою мірою, що і зовнішня поведінка людини¹⁰.

Свідомо-вольова регуляція є характерною і невід'ємною ознакою будь-якого виду поведінки особи, що власне і дозволяє розглядати її як поведінку особи. Така регуляція поведінки включає певний психічний механізм, який є додатковим імпульсом, а також регулятором активності людини, що передбачає подолання перешкод на основі вибору кращого, на думку особи, варіанту поведінки¹¹. У психологічній науці звертається увага на тому, що така регуляція виконує дві взаємопов'язаних функції — спонукальну й гальмівну. Спонукальна функція забезпечує активність людини в подоланні труднощів і перешкод.

⁶ С. Москвичев, *Мотивация, деятельность и управление*, Киев-Сан-Франциско 2003, с. 297, 301.

⁷ Д. Керимов, *Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права*, Москва 2008, с. 226.

⁸ А. Волков, Ю. Микадзе, Г. Солнцева, *Деятельность: структура и регуляция (психологический анализ)*, Москва 1987, с. 110.

⁹ К. Абульханова-Славская, *Деятельность и психология личности*, Москва 1980, с. 221, 225, 241.

¹⁰ В. Кудрявцев, *Общая теория права. Уголовное право*, т. 1, [в:] *Избранные труды по социальным наукам в 3 т.*, Москва 2002, с. 65.

¹¹ Н. Иванов, *Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности*, Москва 1998, с. 80–82.

Якщо в людини відсутня актуальна потреба виконувати дію, але при цьому необхідність виконання її вона усвідомлює, така регуляція створює допоміжне спонування, змінюючи смисл дії (робить його більш значущим), викликаючи переживання, що пов'язані з передбаченими наслідками дії. Основним проявом свідомо-вольової регуляції в такому випадку стає вчинок. Гальмівна її функція проявляється у стримуванні небажаних проявів активності. Ця функція найчастіше виступає в єдності зі спонукальною. Людина здатна гальмувати виникнення небажаних мотивів, виконання дій, поведінку, які суперечать уявленням про зразок, еталон і здійснення яких може поставити під сумнів або зашкодити авторитету особистості¹².

Певні перестороги щодо такого розуміння стадійності будь-якого виду поведінки особи може виникати діяльність, яка з кримінально-правового погляду вчиняється з необережності. Адже для такого виду злочинної поведінки характерним є те, що особа не усвідомлює або помилково усвідомлює її соціально-правове значення. У всякому разі, такий висновок можна зробити з аналізу визначення видів необережної форми вини, яке подається в ч. 2 та ч. 3 ст. 25 КК України.

У цьому відношенні заслуговує на увагу позиція Олександра Леонтєва, який, аналізуючи психологічну структуру діяльності людини, зазначав, що з точки зору усвідомлення діяльність людини за своїм змістом поділяється на три частини: 1) актуально усвідомлене (тобто те, що суб'єкт розуміє в момент вчинення діяння); 2) те, що знаходиться під потенційним контролем свідомості — як правило, те, що раніше усвідомлювалося; 3) те, що не контролюється свідомістю — в основному тому, що взагалі раніше не усвідомлювалося суб'єктом¹³.

Погоджуючись із вказаною класифікацією, Володимир Кудрявцев вказував, що в сферу правової поведінки входять перша та друга її частини. Саме такий підхід і дозволяє обґрунтувати кримінальну відповідальність за злочинну недбалість. Адже, якщо проаналізувати психічний зміст діяння, вчиненого внаслідок злочинної недбалості, то можна побачити, що воно знаходилося під потенційним контролем свідомості, тобто існувала можливість, щоб суб'єкт сам запобіг їй. Таким чином, на думку Володимира Кудрявцева, у суб'єктивному плані до поведінки, яка може мати правове значення, можна віднести тільки таку поведінку, яка знаходиться під актуальним чи потенційним контролем свідомості¹⁴. Тобто, і стосовно злочинів, які вчиняються з необережності, можна стверджувати про наявність певної стадії психічної активності. Для злочинів, які вчиняються з необережності, характерним є те, що особа не усвідомлює у певній частині суспільну небезпеку свого діяння або не передбачає його суспільно небезпечних наслідків. Але ж це

¹² М. Варій, *Загальна психологія*, Львів 2005, с. 570–571.

¹³ А. Леонтєв, *Психологические вопросы сознательности учения*, „Известия АПН”, 1947, вып. 7, с. 21.

¹⁴ В. Кудрявцев, *Общая теория права...*, с. 72–74.

зовсім не означає, що така поведінка особи взагалі відбувається поза свідомо-вольовим контролем і не має жодного кримінально-правового значення.

Розуміючи таку об'єктивну багатостадійність злочинної поведінки людини, Микола Таганцев вважав, що злочин фактично проходить у своєму розвитку три стадії: 1) виявлення злочинної волі, яка заявила про своє існування, але ще не почала реалізовуватись; 2) реалізації злочинної волі; 3) остаточного здійснення злочинної волі. Разом з тим, науковець досить скептично, насамперед, з суто практичних міркувань, висловлювався щодо самостійного кримінально-правового значення першої стадії. Адже, з одного боку, зазначав він, психічний процес розвитку злочинної волі може іноді тривати досить довго: спершу бажання повинно окріпнути, окреслений шлях повинен чітко проявитися; досить часто особа повинна детально вникнути в конкретні умови майбутньої діяльності, для того щоб її воля дійсно набула суспільно небезпечний характер, а не залишилася в сфері її мрій. Проте, з другого боку, увесь процес формування злочинної волі знаходиться за межами людської юстиції: вона не має ні засобів, ні способів проникнути в цю утаємничену для інших роботу думки¹⁵.

Аналогічну по суті позицію згодом висловлював і Володимир Кудрявцев, зазначаючи, що незважаючи на те, що в психологічній, філософській та соціологічній літературі під діяльністю розуміють „роботу думки тією самою мірою, що і роботу руки, процес пізнання тією самою мірою, що і зовнішня поведінка людини”, право не в стані регламентувати та регулювати психічні процеси людини і не повинно намагатися це робити; правові приписи діють через свідомість та волю, але не регулюють ці психічні процеси, а лише їх результати — об'єктивно виражену поведінку особи¹⁶. Таким чином, науковці приходили до думки про те, що, незважаючи на реальну багатостадійність злочинної поведінки, не всі стадії є істотними настільки, щоб мати кримінально-правове значення. Стверджуючи фактичну наявність стадій в необережних злочинах, Нінель Кузнецова цілком слушно вважає, що їх не потрібно окремо виділяти, оскільки до настання суспільно небезпечних наслідків необережні злочини не мають кримінально-правового значення¹⁷.

У різних контекстах, але все ж таки в одному методологічному напрямку згадані науковці, використовуючи правила формальної логіки, цілком правильно підкреслювали, що аналізуючи злочинну поведінку людини як реальне явище, яке у своєму розвитку об'єктивно проходить декілька стадій, необхідно зважати на те, що не всі ознаки цього явища є істотними, тобто такими, що мають кримінально-правове значення. При виведенні кримінально-правових понять, зокрема поняття про стадії вчинення злочину, необхідно

¹⁵ Н. Таганцев, *Русское уголовное право*, т. 1, Тула 2001, с. 531.

¹⁶ В. Кудрявцев, *Общая теория права. Уголовное право...*, с. 65.

¹⁷ *Курс уголовного права. Общая часть*, т. 1. *Учение о преступлениях*, под ред. Н. Кузнецовой, И. Тяжковой, Москва 2002, с. 364.

брати до уваги лише істотні ознаки певного явища. У розглянутому випадку — це ті, які мають кримінально-правове значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність особи.

На самому початку вже наголошувалось на тому, що важливу роль в уточненні наукових, у тому числі і кримінально-правових понять відіграють правила формальної логіки, вироблені нею прийоми та способи аналізу понять. Треба відзначити, що логіка не бере на себе обов'язку вирішити питання про те, які саме ознаки повинні включатися до змісту того чи іншого кримінально-правового поняття. Це питання належить виключно до компетенції науки кримінального права. Логіка формулює лише загальні закономірності процесу формування та вироблення наукових понять, розробляє загальне вчення про зміст поняття і тільки в такий спосіб „підказує” правовій науці, яким повинен бути зміст того чи іншого поняття, процес його створення¹⁸. Отже, під час вирішення питання про ознаки, які входять до змісту будь-якого правового поняття, обов'язково до уваги потрібно брати правила виведення понять, вироблені формальною логікою. Ігнорування цих правил призводить до розпливчастих, нечітких та суперечливих визначень, що тільки породжує зайві наукові дискусії, яких можна було б уникнути при дотриманні вказаних правил. Адже, саме ці закони, незважаючи на персональні уподобання конкретних науковців, панівну ідеологію, економічну ситуацію та інші чинники, відображають об'єктивні закономірності формального мислення, використання при цьому категорій та понять про певні явища. Формальна логіка — це логіка, яка вивчає структуру мислення, досліджує закони будови думки. Вона покликана дати відповідь, якою має бути структура думки, щоб вона була істиною і правильно відтворювала дійсність. Тільки за умов дотримання правил формальної логіки різного роду дискусії про кримінально-правові поняття будуть мати справді науковий характер, а також будуть максимально вивільнені від суб'єктивізму.

Перш за все, треба вказати на те, що будь-які предмети та явища, незважаючи на те, що вони в своєму реальному бутті можуть мати дуже багато форм проявів та зв'язків, для того, щоб бути предметом мислення, повинні знайти своє відображення у поняттях. Все це стосується і поняття стадій вчинення злочину. Принагідно нагадаємо, що поняттям у формальній логіці називається форма мислення, яка відтворює предмети і явища в їхніх істотних ознаках. У зміст поняття повинні входити лише істотні ознаки певного явища, але не всі. Істотні ознаки — це такі ознаки, які відображають природу предмета чи явища, його сутність і відрізняються його від усіх інших предметів чи явищ. Істотними ознаками є загальні та необхідні ознаки, такі, які належать усім предметам чи явищам певного роду і без яких вони немислимі. Неістотні ознаки — це ознаки, наявність або відсутність яких не приводить до зміни

¹⁸ В. Жеребкін, *Логический анализ понятий права*, Киев 1976, с. 5, 31.

природи предмета чи явища. Неістотні ознаки є ознаками нестійкими, зовнішніми, одиничними, які не виражають властивості предмета чи явища¹⁹. Треба погодитися з Володимиром Жеребкіним, що, виходячи із принципу достатності та необхідності ознак, можна зробити висновок про те, що в основний зміст поняття не повинні включатися „зайві” ознаки, оскільки функція узагальнення та виділення (відмежування) предметів та явищ здійснюється і без цих ознак. Останні тільки загромаджують основний зміст поняття і тоді тяжко розібратися в тому, які з них необхідні, а які не є обов’язковими²⁰.

Такий підхід щодо формулювання кримінально-правових понять є принципово важливим для виокремлення загального поняття стадій вчинення злочину, а також окремих їх видів. Незважаючи на те, що з погляду соціології та психології будь-яка поведінка людини проходить кілька етапів, далеко не всі вони матимуть кримінально-правове значення, оскільки не на всіх етапах можна виділити істотні ознаки з кримінально-правового погляду. Зокрема, якщо так звана внутрішня фаза, для якої характерним є формування психічних процесів, має істотне значення для психологічної науки, то з погляду кримінального права вона не має тої істотної ознаки, яка властива всім формам злочинної поведінки особи — зовнішнього виразу (об’єктивації). На сьогодні вітчизняна теорія кримінального права виходить з категоричного положення про те, що необхідною й істотною ознакою будь-якого прояву злочинної поведінки є діяння (зовнішній прояв поведінки). Саме тому внутрішні психічні процеси (у тому числі і так звані злочинні наміри), які не знайшли свого об’єктивування, не мають кримінально-правового значення, адже в такому випадку відсутня одна з істотних для кримінального права ознак.

З огляду на задекларований на початку методологічний підхід до вивчення стадійності злочинної поведінки можна стверджувати, що певні етапи її розвитку притаманні і необережним злочинам, і злочинам, які вчиняються з непрямым умислом. Разом з тим, на нашу думку, у цьому відношенні законодавець у чинному КК України обрав цілком правильну позицію, коли надає кримінально-правове значення стадіям лише тих злочинів, які вчиняються з прямим умислом. Щодо злочинів, які вчиняються з необережності, то треба відзначити, що навіть на початковому етапі зовнішнього виразу такого виду злочинної поведінки навряд чи є підстави стверджувати про її суспільно небезпечний характер. Адже, для таких злочинів характерним є те, що особа або взагалі не усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї поведінки або помилково її оцінює з погляду можливих суспільно небезпечних наслідків. Така легковажність або відверта неухважність особи не дозволяє стверджувати про суспільну небезпеку її поведінки, оскільки вона не спрямовує свідомо свої діяння на досягнення злочинного результату. Крім того, у таких

¹⁹ В. Жеребкін, *Логіка*, Київ 2001, с. 25.

²⁰ В. Жеребкин, *Логический анализ...*, с. 32–33.

випадках реально існує варіативність наслідків до їх фактичного настання. Тобто стверджувати про легковажність розрахунку винного при злочинній самовпевненості можна лише після того, як злочинні наслідки фактично наставали.

Подібна аргументація може бути використана і щодо тих злочинів, які вчиняються з непрямым умислом. Звісно, що суспільна небезпека особи, яка діє з непрямым умислом, є більшою порівняно з особою, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння з необережності, адже при непрямому умислі особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння. Разом з тим, і в таких випадках особа не ставить перед собою мету заподіяти шкоду об'єктам кримінально-правової охорони, хоч і передбачає таку реальну можливість. Для непрямого умислу характерним є також те, що злочинні наслідки можуть і не настати, хоч винний і не розраховує на жодні реально існуючі обставини, які можуть їм запобігти. Таким чином, і в таких випадках остаточне підтвердження суспільної небезпечності діяння відбувається лише у момент реального настання наслідків. Отже, на наш погляд, можна зробити висновок про те, що об'єктивно існуючим етапам розвитку необережних злочинів, а також злочинів, які вчиняються з непрямым умислом, не характерна суспільна небезпека. Водночас суспільна небезпека є самостійною істотною ознакою будь-якого виду злочинної поведінки, без якої така поведінка втрачає кримінально-правове значення. Таким чином, при формулюванні змісту загального поняття стадій вчинення злочину, а також окремих видів стадій, необхідно виходити з неістотності у кримінально-правовому значенні етапів розвитку необережних злочинів, а також злочинів, які вчиняються з непрямым умислом. Тобто, для виділення істотних ознак і формулювання змісту загального поняття стадій злочину, а також окремих видів стадій, до уваги треба брати лише ті злочини, які вчиняються з прямим умислом.

Таким чином, для формулювання змісту загального поняття стадій вчинення злочину необхідно визначити, які ознаки є спільними й істотними для всіх етапів розвитку злочину, що вчиняється з прямим умислом. На нашу думку, такі ознаки необхідно шукати не в об'єктивних, а в суб'єктивних проявах різних стадій розвитку злочину. Адже, справа в тому, що аналіз різних стадій злочину свідчить про те, що у цих стадіях більше істотних об'єктивних розмежувальних ознак, ніж спільних. Так, зокрема, істотною розмежувальною ознакою стадії готування і замаху на злочин є та, що діяння, які утворюють готування, знаходяться за межами об'єктивної сторони складу злочину, у той час як для замаху на злочин характерним є початок реалізації об'єктивного боку складу злочину. У цьому відношенні підготовчі діяння є своєрідними умовами, а діяння, які утворюють замах, вже безпосередніми причинами заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Звісно, що в цьому відношенні можна заперечити, що і умови, і причини є певною мірою єдиним механізмом детермінації. Так само, об'єктивно ніби-то пов'язані між

собою діяння, які утворюють готування і замах на злочин. Проте, це не завжди так. Про таку діалектичну об'єктивну єдність цих стадій, коли одна послідовно переростає в іншу, можна стверджувати лише в окремих випадках, проте далеко не в усіх.

Мова йде про те, що в окремих випадках вчинення особою діянь, які вона вважає необхідними умовами для продовження злочину, може не тільки об'єктивно не сприяти його подальшому вчиненню, але й навпаки перешкодити. Наприклад, особа з метою вчинення викрадення завчасно зробила підкоп під паркан, який був виявлений охоронцями, через що подальша злочинна діяльність була перервана. Крім того, не варто ігнорувати випадків так званого негідного готування та негідного замаху, коли діяння за своєю суттю об'єктивно не могли завдати шкоди об'єктам кримінально-правової охорони чи створити реальну загрозу її заподіяння. У таких випадках тим більше навряд чи правильно стверджувати, що такі етапи об'єктивно створювали необхідні умови для доведення злочину до кінця. І все ж таки, в теорії кримінального права така поведінка цілком справедливо визнається стадіями злочину, які мають самостійне кримінально-правове значення, і які відповідно можуть бути підставою кримінальної відповідальності. Такою об'єднувальною ознакою, яка дозволяє нікчемну, з об'єктивної точки зору, діяльність все ж таки розглядати як стадії розвитку злочину, є суб'єктивне сприйняття її особою як необхідних етапів реалізації злочинного наміру. Таким чином, на наш погляд, істотною ознакою, яка присутня у всіх видах етапів реалізації злочину, який вчиняється з прямим умислом, є злочинний намір винного, який він і намагається реалізувати з кожним наступним етапом своєї злочинної поведінки.

Саме злочинний намір є тим об'єднувальним чинником, який дозволяє розглядати як єдиний процес такі різні за своїми об'єктивними проявами стадії як готування та замах на злочин. Адже, незважаючи на те, що діяння, які утворюють готування, на відміну від замаху, знаходяться за межами об'єктивного боку складу злочину, бажання особи досягти за допомогою їх вчинення злочинного результату, дозволяє розглядати ці діяння як поєднані етапи одного злочину. Незважаючи на те, що, як вже було зазначено, часто підготовчі діяння не тільки не створюють умов для подальшого вчинення злочину, але й є об'єктивними перепонами для його успішного вчинення, наявність у них злочинного наміру дозволяє розглядати таку поведінку особи як певний відносно самостійний етап розвитку злочину. Саме злочинний намір у ряді випадків дозволяє відмежувати готування до злочину від різного роду побутових діянь, які є нейтральними з погляду кримінального закону. Мова йде про те, що в окремих випадках готування до злочину, з об'єктивного боку, може полягати у вчиненні звичайних побутових діянь, наприклад, купівля в магазині ножа, викрутки чи щурячої отрути. З об'єктивного погляду такі діяння неможливо відрізнити від аналогічної нейтральної для

кримінального права, поведінки особи. І тільки наявність у такій поведінці злочинного наміру дозволяє розглядати її як злочинну підготовчу стадію у розвитку злочину. Невипадково у психологічній науці звертають увагу на те, що поведінка людина, насамперед, характеризує внутрішній намір особи, а вже потім її зовнішні прояви. Саме таке розуміння сутності діяння дозволяє віднести і бездіяльність до різновиду свідомо-вольової поведінки особи, яка не характеризується активними зовнішніми проявами²¹.

З огляду на таке розуміння істотної ознаки, яка дозволяє розглядати як єдиний процес різні, з об'єктивного боку, прояви поведінки особи, не можна погодитися з науковцями, які допускають ототожнення термінів „стадії злочину” і „стадії вчинення злочинного діяння”²². Адже, як вже було розглянуто, в окремих видах стадій, з об'єктивного боку, як такого розвитку злочинного діяння може і не відбуватися (так зване негідне готування або негідний замах). Проте вказані об'єктивні прояви поведінки особи цілком правильно розглядають як види стадій на тій підставі, що в них також проявляється реалізація злочинного наміру особи — її намагання заподіяти шкоду об'єктам кримінально-правової охорони. У цьому відношенні більш правильно нам видається позиція Віктора Грищука, який, розглядаючи поняття стадій вчинення злочину, вважає, що під ними треба розуміти певні етапи виникнення і реалізації умислу суб'єкта складу злочину²³. Учений цілком правильно помітив той факт, що різні за своїми об'єктивними проявами стадії розвитку злочину об'єднує єдина злочинна мета суб'єкта злочину, яка має місце на кожному етапі розвитку злочину. Єдине застереження, на наш погляд, у цьому відношенні варто зробити щодо формулювання об'єднувального чинника, яким Віктор Гришук вважає умисел суб'єкта злочину.

Річ у тім, що визначення загального поняття вини, а також окремих її видів, передбачає психічне ставлення особи до конкретного суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Разом із тим, кожний етап у розвитку злочину характеризується вчиненням об'єктивно різних діянь суб'єктом злочину, які, з об'єктивної точки зору, розірвані у часі. Тому, щодо кожної стадії як самостійного об'єктивної точки зору етапу розвитку злочину, потрібно говорити про окреме встановлення і самостійного виду прямого умислу окремо стосовно кожного діяння, яке становить собою певний етап у розвитку злочину. Разом з тим, очевидним є те, що кожний етап розвитку злочину, хоч і характеризується самостійним видом прямого умислу, але суб'єктивно пов'язаний із попереднім. На наш погляд, такий суб'єктивний об'єднувальний чинник можна назвати злочинним наміром. Використання такого терміна є цілком прийнятним, адже саме в такому значенні його використовує і законодавець. Так, зокрема, в ч. 2 ст. 32 КК України наявність єдиного зло-

²¹ С. Москвичев, *Мотивация, деятельность и управление...*, с. 296.

²² *Преступление и наказание...*, с. 529–530.

²³ В. Гришук, *Кримінальне право України: Загальна частина*, Київ 2006, с. 305.

чинного наміру в тотожних, хоч і розірваних у часі, діяннях особи дозволяє стверджувати про одиничний продовжуваний злочин. Про необхідність урахування ступеня здійснення злочинного наміру в призначенні покарання за незакінчений злочин йдеться в ч. 1 ст. 68 КК України. Відзначимо, що, на наш погляд, законодавче поняття умислу виявляється недостатнім для того, щоб показати взаємозв'язок між багатоактними злочинами, зокрема, продовжуваними або такими, які передбачають два чи більше обов'язкових діянь, оскільки щодо кожного окремого діяння можна стверджувати про встановлення самостійного виду умислу.

Кожна стадія реалізації злочину винний сприймає як певний закінчений самостійний етап. Адже для кожного етапу характерним є постановка лише йому притаманних цілей, які відповідно й реалізовує винний під час здійснення певного етапу. Водночас, особа усвідомлює той факт, що з реалізацією кожного етапу вона наближається до реалізації й кінцевої злочинної мети, злочинного наміру, який і є тим об'єднувальним чинником, що поєднує всі стадії розвитку злочину в єдине ціле. Отже, стадії вчинення злочину можна визначити як об'єктивовані у зовнішній поведінці особи етапи реалізації злочинного наміру, спрямовані на заподіяння шкоди конкретному об'єкту кримінально-правової охорони.

Wołodymyr Burdin

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie
deklaw@law.lnu.edu.ua

Etapy popełnienia przestępstwa w ukraińskiej doktrynie prawa karnego: pojęcia i rodzaje

W teorii prawa karnego kwestie dotyczące etapów popełnienia przestępstwa były przedmiotem badań różnych naukowców. Z jednej strony miało to wpływ na wypracowanie jednolitych podejść do rozwiązania wielu spornych kwestii. Z drugiej zaś aktywne badania w zakresie omawianej problematyki, którym towarzyszą zmiany prawa karnego, powodują powstawanie coraz to innych, jeszcze nieznanymi w nauce prawa karnego problemów badawczych. Obecnie można stwierdzić, że badaczom w zasadzie udało się dojść do jednolitego pojmowania ogólnego pojęcia etapów popełnienia przestępstwa. Co prawda należy zauważyć, że niektórzy uczeni chociaż wyodrębniają w swoich pracach części poświęcone etapom popełnienia przestępstwa oraz ich odróżnianiu od pojęć pokrewnych, to nie przytaczają odpowiednich definicji, uznając je prawdopodobnie za nieważne w procesie badania wskazanej problematyki¹. Zdecydowana większość badaczy jednak formułuje definicje odpowiednich pojęć.

Zdaniem Wołodymyra Tychego i Mykoły Panowa etapy popełnienia przestępstwa można określić jako przewidziane przez Kodeks karny Ukrainy społecznie niebezpieczne etapy jego dokonania, które w zasadniczy sposób różnią się między sobą stopniem realizacji przestępczego zamiaru, czyli typem działania i momentem jego

¹ *Encykłopedija ugołownogo prawa*, t. 5. *Nieokonczennoje priestuplenije*, Sankt-Pietierburg 2006, s. 3–20.

dokonania, a tym samym stopniem ciężkości popełnionego przez osobę czynu². Tatiana Poniatowska określa etapy popełnienia przestępstwa jako przewidziane przez prawo karne etapy rozwoju przestępstwa z premedytacją, które różnią się między sobą stopniem realizacji zamiaru oraz stopniem społecznego niebezpieczeństwa³. Zdaniem Andrija Szewczuka, etapy popełnienia przestępstwa to zbiór faz mających samodzielne znaczenie prawne, przez które przestępstwo przechodzi stopniowo, dokonując swojego postępowego rozwoju od momentu zamiaru lub przygotowania do momentu dokonania przestępczego zamiaru, do realizacji przestępczego czynu, czyli do momentu popełnienia formalnego przestępstwa albo do momentu nastąpienia społecznie niebezpiecznych skutków przewidzianych przez prawo dla przestępstw skutkowych⁴. Anatolij Kozłow, odróżniając etapy popełnienia przestępstwa od pojęcia przestępstwa niedokończonego, za etapy popełnienia przestępstwa uznaje fazy stopniowego oraz nieprzerwanego w czasie i przestrzeni rozwoju przestępczej działalności trwającej od momentu zaistnienia odpowiedniego psychicznego stosunku wobec czynu i jego skutków do momentu nastąpienia tych skutków lub przerwania przestępczej działalności⁵. Można byłoby długo jeszcze wyliczać definicje ogólnego pojęcia etapów popełnienia przestępstwa. Istotne jednak jest to, że większość badaczy ukraińskich wyraża pogląd, iż etapy popełnienia przestępstwa trzeba rozpatrywać jako pewne związane ze sobą obiektywne i subiektywne fazy, poprzez które w swoim rozwoju przechodzi przestępstwo i z których każda ma właściwy tylko jej stopień społecznego niebezpieczeństwa oraz stopień zbliżenia się do rzeczywistego wyrządzenia szkody podmiotom chronionym przez prawo karne. Jednakże ciągle dyskusyjna pozostaje kwestia, co właściwie jest czynnikiem łączącym (cechą właściwą) etapów popełnienia przestępstwa, różniących się między sobą cechami obiektywnymi i subiektywnymi, jak również kwestia związana z tym, w jakim stopniu subiektywne i obiektywne cechy kształtują społeczne niebezpieczeństwo poszczególnych etapów.

Dokonując badania kwestii związanych z pojęciem oraz rodzajami etapów przestępstw, warto korzystać z następujących rozwiązań metodologicznych. Przede wszystkim należy brać pod uwagę to, że dla przestępstwa charakterystyczne są wszystkie cechy i etapy właściwe jakimukolwiek postępowaniu człowieka w ogólnym rozumieniu tego pojęcia. Dlatego więc, rozwiązując problem etapów popełnienia przestępstwa, nie można ignorować ogólnych etapów rozwoju ludzkiego zachowania. Poza tym trzeba pamiętać, że przy formułowaniu pojęć prawa karnego ważną rolę odgrywa stosowanie zasad logiki formalnej, dotyczących treści, zakresu pojęć, a także ich wzajemnego stosunku. Nietrzymanie się tych zasad powoduje powstanie

² W.P. Tychyj, M.I. Panow, *Złoczyn, joho wydy ta stadiji: naukowo-praktycznyj komentar*, Kyjiw 2007, s. 15–16.

³ *Połnyj kurs ugołownogo prawa*, pod red. A.I. Korobiejewa, t. 1: *Prestuplenije i nakazanie*, Sankt-Pietierburg 2008, s. 533.

⁴ A.W. Szewczuk, *Stadiji wczynennia złoczynu*, Kyjiw 2002, s. 7.

⁵ A.P. Kozłow, *Uczenie o stadijach priestuplenija*, Sankt-Pietierburg 2002, s. 40.

niepoprawnych i niepełnych definicji, takich, że cechy pojęcia nie oddają w pełni sensu zjawiska, które jest nazywane przez to pojęcie.

Zanim wyodrębnimy etapy popełnienia przestępstwa o znaczeniu prawnokarnym, musimy jeszcze raz podkreślić, że przestępstwu właściwe są wszystkie cechy charakterystyczne dla jakiegokolwiek postępowania człowieka. To stwierdzenie dotyczy też poszczególnych etapów (faz), przez które w swoim rozwoju przechodzi czyn człowieka. W związku z tym w psychologii uważa się, że każdy rodzaj świadomego i wolicjonalnego postępowania trzeba rozpatrywać jako pewien system tworzony przez następujące po sobie etapy jego rozwoju⁶. W ten sposób więc postępowanie przestępcze człowieka wraz ze wszystkimi etapami jego realizacji może być rozpatrywane jako pewien system, jak również badane z punktu widzenia podejścia systemowego. W tym kontekście całkiem właściwa wydaje się myśl Dżanhira Kierimowa, który uważa, że podejście systemowe w badaniu skomplikowanych tworów dynamicznych pozwala na wykrycie wewnętrznego mechanizmu nie tylko działania poszczególnych ich komponentów, lecz też ich wzajemnego stosunku na różnych poziomach⁷. Zatem postępowanie człowieka trzeba rozpatrywać jako proces całościowy, na który składają się poszczególne etapy (stadia lub fazy), których wyodrębnienie i zrozumienie może pomóc w uświadomieniu zasad postępowania w ogóle⁸.

W wielofazowym procesie rozwoju ludzkiego zachowania działalność psychiczna człowieka jest etapem pierwotnym i samodzielnym. W opracowaniach psychologicznych szczególnie akcentuje się nierozzerwalną jedność postępowania i poprzedzającej go wewnętrznej (psychicznej) aktywności człowieka. Aktywność psychiczna jest jednym z etapów, bez którego nie odbywa się żaden akt postępowania, jest ona uważana za nieodłączny element działalności w ogóle. Na taką aktywność psychiczną składa się cały szereg procesów i stanów psychicznych, wśród których podstawowe miejsce zajmuje motywacja oraz nastawienie na pewien rodzaj zachowania⁹. W związku z tym warto zaznaczyć, że w psychologii, filozofii oraz socjologii za działalność w równym stopniu uważana jest praca rąk, jak i praca myśli; zewnętrzne zachowanie człowieka, jak i proces poznania¹⁰.

Świadomościowo-wolicjonalna regulacja jest charakterystyczną i nieodłączną cechą każdego typu zachowań człowieka, co właściwie pozwala na rozpatrywanie jej jako przejawu ludzkiego zachowania. Taka regulacja zachowania zawiera pewien mechanizm psychiczny będący dodatkowym impulsem oraz regulatorem aktywności człowieka, co przewiduje pokonanie przeszkód poprzez wybór lepszej, zdaniem

⁶ S.G. Moskwickzew, *Motiwacyja, diejatielnost' i uprawlenije*, Kijew-San-Francysko 2003, s. 297, 301.

⁷ D.A. Kerymow, *Metodologija prawa: Przedmiot, funkcji, problemy filozofii prawa*, Moskwa 2008, s. 226.

⁸ A.M. Wołkow, J.W. Mikadze, G.N. Sołncewa, *Diejatielnost': struktura i riegulacyja (psichologiczeskij analiz)*, Moskwa 1987, s. 110.

⁹ K.A. Albuchanowa-Sławska, *Diejatielnost' i psichologija licznosti*, Moskwa 1980, s. 221, 225, 241.

¹⁰ W.N. Kudriawcew, *Izbrannyye trudy po socyjalnym naukam*, t. 1: *Obszczaja tieorija prawa. Ugołownoje prawo*, Moskwa 2002, s. 65.

człowieka, wersji zachowania¹¹. W psychologii podkreśla się, że regulacja ta pełni dwie związane ze sobą funkcje — pobudzania i hamowania. Funkcja pobudzania zapewnia aktywność człowieka w zwalczaniu trudności i przeszkód. Jeśli obecnie człowiek nie ma potrzeby wykonania działania, ale przy tym uświadamia on sobie konieczność jego wykonania, taka regulacja stwarza dodatkowe pobudzenie, zmieniając sens działania (czyni działanie bardziej ważnym), wywołując przeżycia związane z przewidywanymi skutkami działania. Podstawowym przejawem wolicjonalnej regulacji w tym wypadku staje się uczynek. Funkcja hamowania polega na powstrzymaniu niepożądanych przejawów aktywności. Najczęściej ta funkcja towarzyszy funkcji pobudzania. Człowiek jest zdolny do pohamowania niepożądanych motywów, popełniania czynów, postępowań, które są sprzeczne z wyobrażeniami o wzorcu i których dokonanie mogłoby podważyć lub zaszkodzić autorytetowi osobowości¹².

W związku z takim pojmowaniem fazowości jakiegokolwiek rodzaju zachowań człowieka na dodatkową uwagę zasługują te działania, które z punktu widzenia prawnokarnego są popełniane przez niedbalstwo. Taki rodzaj zachowania przestępczego charakteryzuje się bowiem tym, że podmiot nie uświadamia sobie albo uświadamia błędnie społeczno-prawne znaczenie swojego zachowania. W każdym razie do takiego wniosku można dojść, dokonując analizy definicji rodzajów nieumyślnej winy, która jest zaproponowana w cz. 2 i cz. 3 art. 25 k.k. Ukrainy.

Mając na uwadze dotychczasowe konkluzje, warto przywołać pogląd Ołeksandra Leontiewa, który dokonując analizy psychologicznej struktury działalności człowieka, podkreślał, że ze względu na kryterium uświadamiania można wyodrębnić trzy części działalności: 1) aktualnie uświadamiane (czyli to, co podmiot uświadamia sobie w momencie dokonywania działania); 2) to, co jest pod potencjalną kontrolą świadomości — z reguły jest to to, co było wcześniej uświadomione; 3) to, co nie jest kontrolowane przez świadomość w związku z tym, że wcześniej w ogóle nie było przez podmiot uświadomione¹³.

Zgadzając się z przytoczoną klasyfikacją, Wołodimir Kudriawcew podkreślał, że w granicach sfery zachowań prawnych mieści się punkt 1. i 2. klasyfikacji. Takie podejście pozwala na uzasadnienie odpowiedzialności karnej za przestępcze niedbalstwo. Jeśliby dokonać analizy psychologicznej treści działania popełnionego na skutek przestępczego niedbalstwa, można bowiem zobaczyć, że takie działanie było potencjalnie kontrolowane przez świadomość, czyli istniała możliwość, aby sam podmiot jemu zapobiegł. Zdaniem Kudriawcewa za zachowanie mające znaczenie prawne może być więc uważane jedynie takie zachowanie, które jest aktual-

¹¹ N.G. Iwanow, *Anomalnyj subiekt priestuplenija: problemy ugołownoj otwietstwiennosti*, Moskwa 1998, s. 80–82.

¹² M.J. Warij, *Zahalna psychohija: Nawcz. posibnyk. Dla stud. psychoł. i pedahoh. specialnostej*, Lwiv 2005, s. 570–571.

¹³ A.N. Leontjew, *Psichologiceskije woprosy soznatielnosti uczenija*, Izwiestija APN, 1947, s. 21.

nie czy potencjalnie kontrolowane przez świadomość¹⁴. Zatem nawet przestępstwa popełnione przez niedbalstwo zostały dokonane na pewnym stadium aktywności psychicznej. Przestępstwa popełniane przez niedbalstwo cechuje to, że człowiek w pewnym stopniu nie uświadamia sobie społecznego niebezpieczeństwa swojego działania lub nie przewiduje jego niebezpiecznych skutków. Jednak to wcale nie znaczy, że takie zachowanie całkowicie nie jest kontrolowane przez świadomość i wolę oraz nie ma żadnego znaczenia karnoprawnego.

Uwzględniając obiektywną wielofazowość przestępczego zachowania człowieka, Mykoła Tagancew uważał, że przestępstwo przechodzi w swoim rozwoju przez trzy fazy: 1) ujawnienie przestępczych zamiarów, które oznajmiły swoje istnienie, ale jeszcze nie zaczęły się realizować; 2) realizację przestępczych zamiarów; 3) ostateczne dokonanie przestępczych zamiarów. Jednocześnie przede wszystkim ze względów praktycznych badacz dość sceptycznie wypowiada się na temat samodzielnego prawnokarnego znaczenia pierwszej z wymienionych faz. Zauważa, że z jednej strony proces psychiczny rozwoju przestępczych zamiarów czasem może trwać dość długo: najpierw chęć musi okrzepnąć naszkicowana droga zaspokojenia tej chęci — wyrażnie się zarysować; dość często osoba powinna szczegółowo wniknąć w konkretne warunki przyszłego działania, żeby jej zamiar przybrał charakter niebezpieczny społecznie, a nie pozostał jedynie w sferze marzeń. Z drugiej strony, proces kształtowania się przestępczych zamiarów znajduje się poza granicami ludzkiego systemu prawnego, który nie posiada ani środków, ani sposobów przenikania do tajemniczej sfery pracy myśli ludzkiej¹⁵.

W zasadzie analogiczne stanowisko nieco później zajął też Kudriawcew, który twierdził, że bez względu na to, iż w psychologii, filozofii i socjologii za działalność w równym stopniu uważana jest „zarówno praca rąk, jak i praca myśli; zewnętrzne zachowanie człowieka, jak i proces poznania”, prawo nie jest w stanie reglamentować i regulować procesów psychicznych człowieka i nie powinno usiłować tego robić. Przepisy prawne działają poprzez świadomość i wolę, lecz nie regulują tych procesów, lecz jedynie ich skutki — obiektywnie zaistniałe zachowanie człowieka¹⁶. Tak więc badacze stopniowo dochodzili do wniosku, że bez względu na rzeczywistą wielofazowość przestępczego zachowania nie wszystkie jego etapy są na tyle istotne, by mogły mieć znaczenie prawnokarne. Ninel Kuzniecowa, stwierdzając istnienie faz w przestępstwach przez niedbalstwo, słusznie zauważa, że fazy te nie powinny być wyodrębniane, ponieważ przestępstwa przez niedbalstwo nie mają prawnokarnego znaczenia dopóty, dopóki nie wystąpią niebezpieczne skutki społecznie¹⁷.

Choć wymienieni badacze wychodzili z różnych stanowisk, korzystali jednak z podobnej metodologii i kierując się zasadami logiki formalnej, wypracowali po-

¹⁴ W.N. Kudriawcew, *Izbrannyje trudy po socjalnym naukam...*, s. 72–74.

¹⁵ N.S. Tagancew, *Russkoje ugołownoje prawo*, t. 1, Tuła 2001, s. 531.

¹⁶ W.N. Kudriawcew, *Izbrannyje trudy po socjalnym naukam...*, s. 65.

¹⁷ *Kurs ugołownogo prawa. Obszczaja czast'*, t. 1: *Uczennije o priestuplenije: Uczebnik dla wuzow*, pod red. N.F. Kuzniecowej, I.M. Tiażkowej, Moskwa 2002, s. 364.

gład, w którym podkreślali, że analiza przestępczego zachowania, pojmowanego jako realne zjawisko przechodzące w swoim rozwoju kilka etapów, musi być przeprowadzona z uwzględnieniem tego, że nie wszystkie cechy omawianego zjawiska są istotne, czyli takie, które mają znaczenie prawnokarne. A określenie pojęć prawnokarnych, między innymi pojęcia etapów popełnienia przestępstwa, musi się odbywać tylko z uwzględnieniem cech istotnych pewnego zjawiska. W analizowanym wypadku są to te cechy, które mają znaczenie prawnokarne dla rozwiązania kwestii dotyczącej odpowiedzialności karnej człowieka.

Na samym początku już powiedziano, że ważną rolę w procesie precyzowania pojęć naukowych, w tym prawnokarnych, odgrywają zasady logiki formalnej, opracowane przez nią metody i sposoby analizy pojęć. Należy nadmienić, że logika nie bierze na siebie obowiązku rozwiązywania kwestii dotyczących tego, które cechy powinny być włączane do treści tego lub innego pojęcia prawnokarnego. Te zagadnienia mieszczą się wyłącznie w granicach kompetencji nauki prawa karnego. Logika formułuje jedynie ogólne prawa rządzące procesem kształtowania się i opracowywania pojęć naukowych, opracowuje ogólne zasady i w ten sposób „podpowiada” nauce prawa, jakie powinny być treści tego lub innego pojęcia oraz proces jego tworzenia¹⁸. Podczas rozwiązywania problemów dotyczących cech, na które składa się treść jakiegokolwiek pojęcia prawnego, obowiązkowe jest uwzględnianie zasad formułowania pojęć, które zostały opracowane przez logikę formalną. Nieuwzględnienie tych zasad powoduje powstawanie nieprecyzyjnych, mglistych i wątpliwych definicji, powodujących jedynie zbędne dyskusje naukowe, których można byłoby uniknąć poprzez przestrzeganie wspomnianych zasad. Zasady te, bez względu na indywidualne upodobania konkretnych uczonych, panującą ideologię, sytuację gospodarczą oraz inne czynniki, odzwierciedlają bowiem obiektywne prawa myślenia formalnego, wykorzystanie kategorii i pojęć dotyczących pewnych zjawisk. Logika formalna to logika, która bada strukturę myślenia, główne prawa kształtowania się naszych myśli. Usiłuje odpowiedzieć na pytanie, jaka powinna być struktura myśli, żeby myśl była prawdziwa i we właściwy sposób odtwarzała rzeczywistość. Jedynie pod warunkiem przestrzegania zasad logiki formalnej różnego rodzaju dyskusje dotyczące pojęć prawnokarnych będą mieć charakter rzeczywiście naukowy, a także zostaną uwolnione od subiektywizmu.

Należy jednak nadmienić, że różnorodne przedmioty i zjawiska, które w rzeczywistości mogą posiadać wiele wcieleń i powiązań, żeby zostać przedmiotem rozważania, powinny być odzwierciedlone w pojęciach. Dotyczy to też pojęcia etapów popełnienia przestępstwa. Przy okazji warto przypomnieć, że w logice formalnej przez pojęcie rozumiana jest forma myślenia, która odzwierciedla przedmioty i zjawiska z uwzględnieniem ich cech istotnych. W granicach treści pojęcia powinny się zatem znaleźć nie wszystkie, lecz tylko istotne cechy pewnego zjawiska. Cechy istotne to takie, które odzwierciedlają naturę przedmiotu lub zjawiska, jego sens oraz pomagają

¹⁸ W.E. Żerebkin, *Logičeskiĭ analiz poniatij prava*, Kyjiw 1976, s. 5, 31.

w odróżnieniu go od wszystkich innych przedmiotów lub zjawisk. Cechy istotne to ogólne niezbędne cechy, które posiadają wszystkie przedmioty lub zjawiska, bez których to cech są nie do wyobrażenia. Cechy nieistotne to cechy, których obecność lub nieobecność nie powoduje zmiany natury przedmiotu lub zjawiska. Cechy nieistotne są nietrwałe, zewnętrzne, jednostkowe i nie są odzwierciedleniem właściwości przedmiotów lub zjawisk¹⁹. Warto się zgodzić ze stanowiskiem W.J. Żerebkina, który uważa, że uwzględnienie zasad wystarczalności i konieczności cech pozwala na dojście do wniosku, że na podstawową treść pojęcia nie powinny się składać cechy „zbędne”, ponieważ funkcja uogólnienia i oddzielenia (segregowania) przedmiotów i zjawisk jest realizowana bez ich udziału. Ostatnie zafałszowują jedynie podstawową treść pojęcia i wówczas trudno zrozumieć, które z cech są konieczne, a które nie²⁰.

Takie podejście do kształtowania pojęć prawnokarnych jest zasadniczo ważne, kiedy chodzi o wyodrębnienie ogólnego pojęcia etapów popełnienia przestępstwa i ich rodzajów. Chociaż z punktu widzenia socjologii i psychologii każde zachowanie człowieka przechodzi przez kilka faz, jednakże nie wszystkie będą mieć znaczenie prawnokarne, ponieważ nie we wszystkich fazach da się wyodrębnić cechy istotne z punktu widzenia prawa karnego. Jeśli tak zwana faza wewnętrzna, dla której charakterystyczne jest kształtowanie się procesów psychicznych, ma istotne znaczenie w psychologii, to z punktu widzenia prawa karnego nie posiada ona tej istotnej cechy, która jest właściwa wszystkim formom zachowania przestępczego człowieka — czyli wyrazu zewnętrznego (obiektywizacji). Obecnie ukraińska teoria prawa karnego wychodzi z kategorycznego założenia, że konieczną i istotną cechą jakiegokolwiek przejawu zachowania przestępczego jest działanie (zewnętrzny przejaw zachowania). Dlatego więc wewnętrzne procesy psychiczne (w tym tzw. przestępcze zamiary), które nie zostały zobiektywizowane, nie mają prawnokarnego znaczenia, tzn. w ich wypadku brakuje istotnych dla prawa karnego cech.

Ze względu na zadeklarowane na początku artykułu podejście metodologiczne do badania fazowości zachowania przestępczego możemy stwierdzać, że pewne etapy rozwoju takiego zachowania właściwe są przestępstwu przez niedbalstwo, jak również przestępstwu popełnianym w zamiarze pośrednim. Jednocześnie wydaje się, iż w tej kwestii prawodawca w obowiązującym Kodeksie karnym Ukrainy wybrał całkowicie właściwe stanowisko, kiedy znaczenie prawnokarne przypisał jedynie tym przestępstwom, które są popełniane w zamiarze bezpośrednim. Jeśli chodzi o przestępstwa przez niedbalstwo, to warto nadmienić, że nawet na początkowym etapie zewnętrznego przejawu takiego rodzaju zachowania przestępczego trudno byłoby stwierdzać ich niebezpieczny społecznie charakter. Dla takich przestępstw charakterystyczne jest bowiem to, że osoba albo w ogóle nie uświadamia sobie społecznego niebezpieczeństwa swojego zachowania, albo błędnie ocenia możliwość zaistnienia niebezpiecznych skutków. Takie lekceważenie albo nieuwaga nie pozwa-

¹⁹ W.J. Żerebkin, *Łohika: Pidrucnyk*, Kyjiw 2001, s. 25.

²⁰ W.E. Żerebkin, *Łogiczeskij...*, s. 32–33.

lają stwierdzać, że zachowanie ma charakter niebezpieczny społecznie, ponieważ dana osoba świadomie nie ukierunkowuje swojego działania na osiągnięcie efektu przestępczego. Poza tym w takich wypadkach istnieje realna możliwość wystąpienia różnych skutków przed ich faktycznym zaistnieniem. Lekceważenie winnego przy przestępczej pewności siebie można stwierdzić jedynie po faktycznym nastąpieniu skutków przestępnych.

Podobna argumentacja może być wykorzystana także wobec przestępstw, które są popełniane w zamiarze pośrednim. Oczywiście niebezpieczeństwo społeczne czynu osoby działającej w zamiarze pośrednim jest większe w porównaniu z niebezpieczeństwem społecznym czynu popełnionego przez niedbalstwo. W wypadku zamiaru pośredniego bowiem osoba uświadamia sobie, że jej działanie ma charakter społecznie niebezpieczny. Jednak w wypadku takich przestępstw osoba również nie ma na celu szkodenia obiektom chronionym przez prawo karne, chociaż przewiduje taką realną możliwość. W wypadku przestępstw popełnianych w zamiarze pośrednim skutki przestępne też mogą nie nastąpić, chociaż winny nie liczy na żadne realnie istniejące okoliczności, które mogłyby im zapobiec. W ten sposób w wyniku przestępstw takiego typu ostateczne potwierdzenie niebezpieczeństwa społecznego czynu następuje jedynie w momencie faktycznego nastąpienia skutków. Stąd wyłania się wniosek, że obiektywnie istniejącym etapom rozwoju przestępstw przez niedbalstwo, jak również przestępstw popełnianych w zamiarze pośrednim, nie przypisuje się niebezpieczeństwa społecznego. Jednocześnie niebezpieczeństwo społeczne jest samodzielną, istotną cechą jakiegokolwiek rodzaju zachowania przestępczego, bez którego takie zachowanie traci znaczenie prawnokarne. W ten sposób, formułując treść ogólnego pojęcia etapów popełnienia przestępstwa oraz poszczególnych rodzajów tych etapów, musimy wychodzić z nieistotności w znaczeniu prawnokarnym etapów rozwoju przestępstw przez niedbalstwo, jak również przestępstw popełnianych w zamiarze pośrednim. Innymi słowy wyodrębnienie cech istotnych oraz formułowanie treści ogólnego pojęcia etapów przestępstwa, a także poszczególnych rodzajów tych etapów może dotyczyć jedynie przestępstw popełnionych w zamiarze bezpośrednim.

Aby sformułować treść ogólnego pojęcia stadiów popełnienia przestępstwa, a także różnych rodzajów stadiów, warto określić, jakie są cechy wspólne i istotne dla wszystkich etapów rozwoju przestępstwa popełnianego w zamiarze bezpośrednim. Takich cech należy szukać nie w obiektywnych, lecz w subiektywnych przejawach różnych etapów rozwoju przestępstwa. Analiza etapów przestępstwa świadczy o tym, że w etapach tych jest więcej obiektywnych cech odrębnych niż wspólnych. Tak więc istotną odrębną cechą fazy przygotowania i usiłowania przestępstwa jest to, że działania, które tworzą przygotowania, znajdują się poza granicami obiektywnej strony zestawu przestępstwa, a dla zamachu charakterystyczny jest początek realizacji obiektywnej strony zestawu przestępstwa. W tym wypadku działania przygotowawcze są swoistymi warunkami, a działania tworzące zamach — bezpośrednimi przyczynami wyrządzenia szkody obiektom ochrony karnoprawnej. Tezę tę można

jednak zanegować, stwierdzając, że i warunki, i przyczyny są w pewnej mierze jedynym mechanizmem determinacji. Podobnie obiektywnie związane są ze sobą działania tworzące przygotowania i usiłowanie przestępstwa. Jednak nie zawsze tak jest. O takiej dialektycznej obiektywnej jedności tych etapów, gdy jedno przechodzi w inne, można mówić tylko w pojedynczych przypadkach.

Niekiedy, gdy mamy do czynienia z zamiarem popełnienia przestępstwa, zachodzą obiektywne warunki jego niepopelnienia, co ilustruje sytuacja, kiedy dana osoba w celu popełnienia kradzieży wcześniej zrobiła podkop pod parkanem ujawniony przez ochroniarzy. W ten sposób działalność przestępcza została przerwana.

Oprócz tego nie warto ignorować wypadków tak zwanego nieodpowiedniego przygotowania i nieodpowiedniego zamachu, gdy działania w gruncie rzeczy obiektywnie nie mogły wyrządzić szkody obiektom ochrony karnoprawnej czy zagrozić jej wyrządzeniu. W takich wypadkach wątpliwe jest stwierdzenie, że takie etapy obiektywnie stwarzały konieczne warunki do doprowadzenia przestępstwa do końca. Jednak w teorii prawa karnego wspomniane zachowania słusznie uważane są za etapy przestępstwa, które mają samodzielne znaczenie karnoprawne i które mogą być podstawą odpowiedzialności karnej. Z obiektywnego punktu widzenia taką cechą łączącą, która pozwala rozpatrywać postrzeganie etapów przestępstwa, jest subiektywne postrzeganie jej przez osobę jako koniecznych etapów realizacji zamiaru przestępczego. Należy zatem uznać, że istotną cechą, obecną we wszystkich rodzajach etapów realizacji przestępstwa jest zamiar przestępczy winnego, który on próbuje zrealizować w każdym następnym etapie swojego przestępczego zachowania.

Właśnie przestępczy zamiar jest tym czynnikiem łączącym, który pozwala na rozpatrywanie takich etapów przestępstwa, jak przygotowanie i zamiar popełnienia przestępstwa. Przecież mimo że działania, które stwarzają przygotowania, w odróżnieniu od zamiaru, znajdują się poza granicami obiektywnej strony zestawu przestępstwa i mimo że często działania przygotowawcze nie tylko nie stwarzają warunków dla późniejszego popełnienia przestępstwa, lecz również są obiektywnymi przeszkodami dla jego udanego popełnienia, obecność w nich zamiaru przestępczego pozwala rozpatrywać takie zachowanie osoby jako pewny stosunkowo samodzielny etap rozwoju przestępstwa. Właśnie zamiar przestępczy w szeregu wypadków pozwala odgraniczyć przygotowanie do przestępstwa od różnego rodzaju działań codziennych, które są neutralne z punktu widzenia prawa karnego.

W poszczególnych wypadkach przygotowanie do przestępstwa może polegać na dokonywaniu zwyczajnych działań codziennych, na przykład kupno w sklepie noża, śrubokręta czy trutki na szczury. Z obiektywnego punktu widzenia takich działań nie da się odróżnić od analogicznego neutralnego dla prawa karnego zachowania osoby. I tylko obecność w takim zachowaniu zamiaru przestępczego pozwala rozpatrywać go jako przestępczy etap przygotowawczy w rozwoju przestępstwa. Nieprzypadkowo w nauce psychologicznej zwraca się uwagę na to, że zachowanie człowieka w pierwszej kolejności charakteryzuje wewnętrzny zamiar osoby, a już potem jej zewnętrzne przejawy. Akurat takie rozumienie istoty działania pozwala odnieść beczynność

do rodzaju świadomego zachowania osoby, które nie charakteryzuje się aktywnymi przejawami zewnętrznymi²¹.

Ze względu na takie rozumienie istotnej cechy, która pozwala na rozpatrywanie zachowania jako procesu różnych przejawów zachowania, trudno zgodzić się z tezą dopuszczającą utożsamienie terminów „etapy przestępstwa” i „etapy popełnienia działania przestępczego”²².

Jednak wskazane obiektywne przejawy zachowania osoby słusznie są rozpatrywane jako rodzaje etapów na tej podstawie, że w nich również przejawia się realizacja zamiaru przestępczego — próby wyrządzenia szkody obiektom ochrony karnoprawnej. W takiej sytuacji bardziej prawidłowy wydaje się pogląd W. Hryszczuka, który rozpatrując pojęcie etapów popełnienia przestępstwa, zauważa, że należy je rozumieć jako pewne elementy powstawania i realizacji zamiaru²³. Ukraiński uczony trafnie zauważył, że różne ze względu na swoje obiektywne przejawy etapy rozwoju przestępstwa łączy cel przestępczy podmiotu przestępstwa, co ma miejsce na każdym etapie rozwoju przestępstwa. Uwagę należy zwrócić jedynie na sposób definiowania czynnika łączącego, którym według W. Hryszczuka jest zamiar popełnienia przestępstwa.

Chodzi o to, że określenie ogólnego pojęcia winy oraz oddzielnych jej rodzajów przewiduje stosunek psychiczny osoby do konkretnego społecznie niebezpiecznego działania i jego skutków. Jednocześnie każdy etap w rozwoju przestępstwa charakteryzuje się popełnieniem obiektywnie różnych działań przez podmiot przestępstwa, które z obiektywnego punktu widzenia są rozciągnięte w czasie.

Dlatego rozpatrując każdy etap jako samodzielny etap rozwoju przestępstwa, należy mówić o osobnym ustaleniu i samodzielnym rodzaju bezpośredniego zamiaru oddzielnie w stosunku do każdego działania, które składa się na pewną fazę w rozwoju przestępstwa. Jednocześnie oczywiste jest to, że każdy etap rozwoju przestępstwa, chociaż charakteryzuje się samodzielnym rodzajem bezpośredniego zamiaru, subiektywnie jest związany z poprzednim. Naszym zdaniem taki subiektywny łączący czynnik można nazwać zamiarem przestępczym.

Użycie takiego terminu jest do przyjęcia, ponieważ w takim właśnie znaczeniu wykorzystuje go ustawodawca. W części 2 art. 32 Kodeksu karnego Ukrainy obecność jedyne go zamiaru przestępczego w tożsamy ch działaniach osoby, chociaż nawet rozciągnięty ch w czasie, pozwala stwierdzać kontynuowane przestępstwo. Do konieczności uwzględnienia stopnia popełnienia zamiaru przestępczego przy karaniu za nieskończone przestępstwo ma zastosowanie cz. 1 art. 68 Kodeksu karnego Ukrainy.

Należy zauważyć, że prawodawcze pojęcie zamiaru okazuje się niedostateczne do tego, żeby pokazać związek wzajemny między wieloaktowymi przestępstwami, w szczególności kontynuowanymi albo takimi, które przewidują dwa czy więcej obo-

²¹ S.G. Moskwiczew, *Motiwacyja...*, s. 296.

²² *Poľnyj kurs ugoľownogo prawa...*, t. 1: *Priestuplenije i nakazaniije...*, s. 529–530.

²³ W.K. Hryszczuk, *Kryminalne prawo Ukrainy: Zahalna czastyna...*, Kyjiw 2006, s. 305.

wiązkowych działań, ponieważ przy każdym oddzielnym działaniu można mówić o ustaleniu samodzielnego rodzaju zamiaru.

Każdy etap realizacji przestępstwa postrzegany jest przez winnego jako etap pewny skończony i samodzielny. Każdy etap można przedstawić jako charakterystyczne, właściwe tylko jemu cele, które odpowiednio są realizowane przez winnego. Jednocześnie osoba uświadamia sobie ten fakt, że z realizacją każdego etapu przybliża się do realizacji ostatecznego celu przestępczego, zamiaru przestępczego, który jest czynnikiem łączącym wszystkie etapy rozwoju przestępstwa.

Etapy popełnienia przestępstwa można więc określić jako zobiektywizowane etapy realizacji zamiaru przestępczego skierowane na wyrządzenie szkody konkretnemu obiektowi ochrony karnoprawnej.

Summary

Stages of committing a crime in Ukrainian criminal law doctrine: notions and types

The problematic issues of the notion of stages of committing a crime are analyzed. These stages should be considered as outwardly expressed stages of criminal intent realization. The provision on the necessity of criminal consequences of each concrete stage of committing a crime proved disputable.